

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2017
август

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Г.АКРАМОВА	
Номинатив бирликлар функцияларини ўрганиш ва уларни ўқув жараёнида қўллаш	70
Ш.ЮСУПОВА	
Инглиз ва ўзбек тилларидаги зоонимлар иштирок этган фразеологизмларни таржима қилиш хусусида	73
Ғ.ХОШИМОВ, А.ЗИЯЕВ	
“Интенсификация/деинтенсификация” концептуал семантикаси вербализатор-ларининг когнитив типологияси	75
Н.АЛИЕВА	
Инглиз ва рус тилларидаги кичрайтириш маъносидаги фразеологик бирикмаларнинг тиллараро корреспонденцияси	82
Қ.КАХАРОВ	
Ўзбек ва немис халқлари мулоқотида паралингвистик воситаларнинг қўлланилиши	85

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

М.АДҲАМОВ, М.ЖАЛИЛОВ	
Бошланғич синф ўқувчиларида иқтисодий маданият элементларини шакллантириш	88
З.БОБОЕВА, С.ЙУЛДАШЕВА	
Тасвирий санъатга оид энг қадимги маконлар	91
Р.ДЖАЛИЛОВА	
Буюк тасвирий санъат усталари ижодининг узлуксиз таълимдаги ўрни	94

ИЛМИЙ АХБОРОТ

Н.МИРЗАКАРИМОВА	
Эҳтимоллар назарияси ва математик статистика фанини ўқитишнинг баъзи хусусиятлари	96
Ш.ЯКУБОВА, Н.НОСИРОВ, З.ОЛИМОВА, Ф.БИЛОЛОВА	
Ўрта махсус ўқув юртларида физикадан ўқув тажрибаларининг кўринишлари ва уларнинг вазифаларини ўрганиш	98
М.РАСУЛОВА, Ф.РАСУЛОВ, У.БОЛТАБОЕВ	
Қон ва сийдик таркибидаги сийдик кислотасининг миқдорига гиперурикемиядаги боғлиқлигини тажрибада ўрганиш	100
Д.ҚОДИРОВА, С.ТҲХТАЕВ	
Кальций хлорат - фосфат учэтаноламмоний – сув системасининг эрувчанлик диаграммаси	102
Н.ЖУРАҚҲЗИЕВ	
“Хуастуанифт”да самовий культ функциялари ҳамда осмон билан боғлиқ тушунчалар	105
Д.ТЕШАБОЕВ	
“Маснавий ҳикматлари” асарида қўлланган ҳавола бўлакли қўшма гапларнинг шаклий тузилиши	107
З.АКБАРОВА	
Тил ва унинг функциялари ҳақида	109
З.САЛАХИДИНОВА	
И.С.Тургенов прозасида фразеологик бирикмаларнинг функционал вазифаси	111
Н.ҚАРШИЕВ	
Қоракўл териларининг тур ва навларини англатувчи атамалар	113
Н.АББАСОВА, М.ХОДЖАЕВА	
Ўқувчиларда хорижий тил савияси ҳосил бўлишида ролли ўйинлардан самарали фойдаланиш	115
Б. СОТВОЛДИЕВ	
Инглиз ва ўзбек тилларида лексик жаргон ва арголарнинг лингвистик моҳияти	116
Г.ЙУЛДАШЕВА	
Информатика фанининг бошқа фанлар билан интеграция алоқалари	118
Д.НУРАЛИЕВА	
Оилага психологик хизмат кўрсатиш орқали шахснинг ижтимоий ўрнини белгилаш	121

ХОТИРА

Наримон Нурматович ҚОРИЕВ	124
--	-----

ТАҚРИЗ. БИБЛИОГРАФИЯ

Библиография	125
--------------------	-----

ЎЗБЕК ВА НЕМИС ХАЛҚЛАРИ МУЛОҚОТИДА ПАРАЛИНГВИСТИК ВОСИТАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Қ.Кахаров

Аннотация

Мақолада ўзбек ва немис халқлари мулоқотида қўлланиладиган паралингвистик ҳамда новербал воситаларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритилади.

Аннотация

В настоящей статье рассматриваются вопросы паралингвистических средств, в частности невербальных средств и их особенностях при использовании в общении узбекского и немецкого народов.

Аннотация

This article gives information about paralinguistic means, and specific features of nonverbal means which are used in the speech of Uzbek and German people.

Таянч сўз ва иборалар: коммуникация, вербал ва новербал воситалар, имо-ишора, расмий ва норасмий мулоқот, тана ҳаракати.

Ключевые слова и выражения: коммуникация, вербальные и невербальные средства, жест, мимика, официальная и неофициальная коммуникация, движение тела.

Key words and expressions: communication, verbal and nonverbal means, gesture, mime, formal and informal communication, body movement.

Инсоният мулоқотни фақатгина вербал воситалар билан эмас, балки новербал воситалар билан, яъни тана ҳаракати, мимика ва гестика билан ҳам амалга оширади. Новербал воситалар вербал мулоқотдаги яширин мақсад, эҳтиёж, нуқтаи назар ёки ҳис-туйғуларни аниқ баён этишга, оғзаки нутқ устуворлигини кучайтиришга хизмат қилади. Эмоционал ҳис-туйғуларни биргина сўзларда акс эттириш анчайин қийинчилик туғдиради. Шунинг учун ҳам биз айтилган фикрни янада яққол намоён этиш учун новербал воситалардан фойдаланамиз. Новербал воситалар куйидаги ҳолларда қўлланилади:

- а) тилни қўллаб-қувватлашда;
- б) нутқ ўрнида қўллашда;
- в) ҳис-туйғуларни ифодалашда;
- г) кишиларга хабар беришда.

Кишилар учун вербал воситаларни қўллашда атрофимиздаги моддий ёки номоддий предметларнинг номланганлиги биз учун қулай имконият яратади. Вербал мулоқот фаол эшитиш, саволлар бериш, жавоб қайтариш ва реакция билдириш воситаси ҳамдир.

Новербал мулоқотга гавда ҳолати, юз (мимика), кўз ифодаси, сўзлаш оҳанги ва бошқалар киради. Вербал мулоқот новербал мулоқот асосида амалга оширилади. Шунинг учун

“инсоннинг нимани гапирётганлиги эмас, балки қандай гапирётганлиги муҳим”дир, деб бежиз айтилмаган.

Новербал мулоқот ҳис-туйғуларнинг шаффофлигини ифодалашда ёрдамчи восита ҳисобланади. Ҳис-туйғулар деганда, масалан, кўрқиб, депрессия, шодлик ҳолатлари назарда тутилади.

Новербал сигналлар куйидаги ҳолларда содир бўлади:

1. Бевосита психологик ҳолатларда, ҳеч қандай фикрлар айтилмасдан, масалан, кўнгил айниш, уйқунинг юзага келиши ва хаяжондаги юз ҳолатлари.

2. Ифодалашга бой бўлган сигналлар: кўрқув, депрессия ҳолатларида.

3. Бир неча ҳис-туйғу ифодалари онгли равишда содир бўлади, чунки улар умумий тушунарли маъноларга эгадир.

Новербал мулоқотнинг эмоционаллигини Виллиам Жеймс ўзининг эмоцион назариясида куйидагича таърифлайди: „Fühlen wir uns traurig, weil wir weinen, wütend; weil wir zuschlagen, ängstlich, weil wir zittern“ [1.549], яъни биз ўзимизни хафа ҳис қиляпмиз, чунки биз йиғляпмиз, жаҳлимиз чиқяпти, чунки биз уряпмиз, кўрқяпмиз, чунки биз қалтираяпмиз. Бу шуни билдирадики, бизнинг ҳиссиёт оламимиз

Қ.Кахаров – ФарДУ немис ва француз тиллари кафедраси ўқитувчиси.

бизнинг тана ҳаракатларимиз билан узвий боғланган. Тадқиқотларда ушбу назария ўз исботини топди. Паралингвистика тадқиқотчилари новербал воситаларнинг кўпроқ қисми мимикада ўз аксини топади, деб таъкидлайди. Киши мимикаси инсон организмнинг экспрессив компонентларидан биридир. Мимиканинг турли кўринишларини билиш учун турли ифода шакллари мавжудки, масалан, қандай бахтли бўлиш, ҳайратланиш, қизиқиш, маъюслик, кўрқув, жаҳл чиқиши, кўнгил айнаши, нафратланиш каби юз ҳаракатларининг ўзгаришида бир неча қош ҳаракатлари, турли хил қовоқ ва оғиз ўзгаришлари назарий жиҳатдан тадқиқ қилинган [2.112].

Ўтган асрнинг 80 - йилларидан бошлаб ўзбек тилшунослигида ҳам алоқа-аралашув жараёнида вербал воситалар билан биргаликда новербал воситалар ҳам муҳим роль ўйнаши ҳақида тадқиқотлар юзага кела бошлади [3.87; 4.32; 5.2; 6.158].

Алоқа-аралашув жараёнида новербал воситалар вербал воситалар билан ёндош ҳолда қўлланилиши, диологик нутқ ҳосил бўлишида муҳим аҳамият касб этиши, ҳар бир тилда мавжуд бўлган бундай воситаларни тадқиққа тортиш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Ўзбек ва немис халқларининг алоқа-аралашув жараёнини ўрганар эканмиз, сўзловчи маълум ахборотни тингловчига етказиш жараёнида қўл, бош, гавда, елка, юз ҳаракатлари, овознинг паст ёки баландлигини, чўзиқ ёки тўхталиб талаффуз қилиниши муҳим аҳамият касб этади. Бундан шуни англаш мумкинки, новербал воситалар эътибордан четда қолдирилиб, нутқий жараён тадқиқ этилса, лисоний таҳлил тўлақонли бўлмайди.

НOVERBAL воситалар алоқа-аралашув жараёнида қўлланилиб, асосан паралингвистикада ўрганилади. Паралингвистика диологик нутқни тўлдириб, изоҳлаб келувчи, ахборот узатувчи, фикр ифодалашда ёрдамчи восита саналувчи тилшунослик соҳасидир. Бундай воситалар ахборот узатиш жиҳатидан тилшунослик билан чамбарчас боғлиқдир. Табиийки, инсон тил орқали муомалага киришар экан, маълум ахборотни тингловчига етказиш жараёнида турли воситалардан фойдаланади.

Немис ва ўзбек тилларида алоқа-аралашув жараёнида қўлланилувчи новербал воситалар лисоний бирликлар ўрнида ишлатилиши ёки маълум бир фикр ифодалашда ёрдамчи вазифани бажаришини биламиз. Ҳар иккала тилда ҳам "жим", "Ruhe" сўзлари орқали бериладиган тушунчани кўрсаткич бармоқни лабга босиш орқали ҳам англатиш мумкин ва суҳбатдош ҳар икки ҳолда бир ахборотни икки хил белги ёрдамида қабул қилади.

Тадқиқотлардан маълум бўлишича, гарчи вербал ҳолатда "ҳа" ва "йўқ" орқалигина ифодаланса ҳам, тасдиқ маъноси 50, инкор маъноси эса 500 дан ортиқ усул билан ифодаланиши мумкин.

Барча тилларда фикр ифодалашда сўзга (вербал восита) ёрдамчи восита сифатида турли қўшимча сўзсиз (новербал восита) воситалардан фойдаланилади. Кўп ҳолларда айтилган фикр новербал воситаларсиз яланғоч, мантиқсиз бўлиб қолаверади. Шу сабабдан сўнги йилларда алоқа-аралашув жараёнида иштирок этадиган новербал воситаларни тадқиқ қилиш Европа тилшунослари эътиборини тортмоқда. Кишилиқ жамияти пайдо бўлгандан бери тил бирга шакланган ва уни тўлдириб келаётган воситалар бир қатор фанларда тадқиқот объекти бўлган. Новербал воситаларни этнопрофлар халқ, элат, миллатнинг ўзлигини кўрсатувчи урф-одатлари, одоб шакллари, миллий ишоралар деб ўргансалар, тарихчилар кишилар қўллайдиган имо-ишораларни халқ тарихи билан боғлиқ ҳолда тадқиқ қиладилар. Психологлар эса новербал воситаларни сўзлашувчиларнинг психологик муносабатлари асосида ўрганадилар. Физиологлар новербал воситалар киши органлари ҳаракатидан иборат бўлганлиги туфайли, органлар ҳаракати бошланиши, давом этиши ёки тугаш жараёнларини тадқиқ этадилар.

Т.М.Николаева ва Б.Л.Успенскийлар паралингвистиканинг ўрганиш объектига нисбатан қуйидаги фикрни билдирадилар: "Нутқий фаолиятни кузатиб борувчи барча ҳолатлар паралингвистиканинг объектига киради". Улар паралингвистикага нутқнинг баландлиги, пастлиги, ритми, тезлиги кабиларни ва, ҳатто, вербал воситаларсиз тушуниш мумкин бўлган кулги, йиғи, хўрсинишларни ҳам кўрсатади [7.118].

М.Т.Вайзе “Алоқанинг новербал маркери жумласига рақамлар, ҳарфлар, параграф типидagi белгилар киради”, деб тушунтиради [8. 82].

Новербал воситалар маданиятлараро турли хилдалиги ёки ўхшашлигини кузатиш мумкин. Масалан, кўз орқали саломлашиш барча халқларда бир хил бўлса ёки саломлашишда гавда яқинлиги баъзи халқларда турли хиллиги кузатилади. Масалан, Ҳиндистон ва Хитой давлатларида оила аъзоларидан ташқари саломлашишдаги гавда яқинлиги умуман кузатилмайди. Бунга қарши ўлароқ Европанинг жанубий мамлакатларида, яъни, Испания ёки Италияда саломлашишда гавда яқинлиги муҳим роль ўйнайди. У оила аъзосими ёки бегона бир шахсми – бунинг аҳамияти йўқ.

Немисларда ҳам саломлашишда гавда яқинлиги муҳим ўрин тутди. Оила аъзолари, қариндош-уруғлари ёки дўст-биродарлари билан баъзан кучоқлашиб, баъзан эса қўл бериб ва баъзан оддийгина “Hallo” деб қўлни силкиб сўрашилса, расмий доираларда қўл бериб сўрашиш ёки бу доирада аёл киши бўлса, унинг мавқеидан қатъий назар (котиба, оддий ходим), олдин аёл киши билан сўрашилади.

Ўзбекларда бу ҳолат немисларга нисбатан бироз фарқ қилади. Оила аъзолари, қариндош-уруғлари ёки дўст-биродарлари билан, агар узоқ муддат кўришмаган бўлса, кучоқлашиб кўришадилар, оддий ҳолларда оила

аъзолари билан қўлини кўксига қўйиб “Ассалому алайкум”, деб сўрашилса, аёллар билан эркакларда саломлашиш бироз фарқ қилади. Расмий доираларда, жинсидан, қатъий назар, қўл бериб саломлашилса, норасмий доираларда аёллар бир қўлларини ёки иккала қўлларини бир-бирларининг елкаларига қўйиб, эркаклар эса қўл бериб ёки қўлоч очиб саломлашадилар. Ҳозирги кунда ёш йигитлар саломлашишда қўл беришдан ташқари бошларини бир-бирларига уриштириб саломлашмоқдалар.

Михаил Аргил ўзининг “Новербал мулоқот” номли китобида турли маданиятларга оид мисоллар келтиради. Масалан, Европада ҳаёт тарзи юқори даражада бўлган вақтда, Ғарбий Африкадаги аёллар ҳатто либослар ҳам киймаган.

Киши бирон-бир тилни ўрганар экан, у, албатта, ана шу ўрганилаётган тилнинг урф-одатлари, миллий маданиятларини ҳам ўрганиши лозим. Чунки киши тилни тўла билгани билан унинг урф-одатлари, миллий маданиятидан беҳабар бўлса, суҳбатдошни тўлиқ тушуниб етмайди. Улар маданий тўсиққа учрайдилар.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, новербал мулоқот ҳис-туйғуларнинг шаффофлигини ифодалашда ёрдамчи восита сифатида ёки вербал мулоқотдаги яширин мақсад, эҳтиёж, нуқтаи назар ёки ҳис-туйғуларни аниқ баён этишга, оғзаки нутқ устуворлигини кучайтиришга хизмат қиладиган воситалар сирасига киради.

Адабиётлар:

1. James. Körpersprache. – Myers, 2008.
2. Ibelgaufts, Renate . Körpersprache. Wahrnehmen, deuten und anwenden. – Augsburg: Weltbild Verlag GmbH Argyle, 2005.
3. Хожиев.А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1985.
4. Нурмонов.А. Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари. – Андижон, 1980.
5. Нурмонов.А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. – Т., 1988.
6. Абдуазизов.А. О статусе паралингвистических средств и критериях их установления. Сборник научных трудов – ТашГУ, №543, 1978.
7. Николаева Т.М., Успенский Б.А.. Рецензии о новых работах паралингвистики. Вопросы языкознания, 1965, №6.
8. Вайзе М.П. Вербальные и невербальные маркеры связи в тексте научной статьи. Сборник научных трудов. МГПИИЯ. №160.

(Тақризчи: Ш.Искандарова, филология фанлари доктори, профессор).